

**ЧЕРКАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМЕНІ ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

Кришталь М. А., Спіркіна О. О., Фомич М. В.

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ТА ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ

Курс лекцій

Черкаси – 2020

УДК 159.922(075.8)

ББК 88.4

К 72

Рецензенти:

Харченко Дмитро Миколайович – завідувач кафедри психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор психологічних наук, професор;

Грибенюк Геннадій Сергійович – професор кафедри психології діяльності в особливих умовах факультету цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор.

Кришталь М. А., Спіркіна О. О., Фомич М. В. Вікова психологія та геронтопсихологія: курс лекцій. – Черкаси: ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. – 343 с.

Посібник містить повний курс лекцій навчальної дисципліни «Вікова та геронтопсихологія».

Курс лекцій допоможе зорієнтуватись у широкому колі психологічної літератури, розширить інформаційне поле читача, допоможе глибше зрозуміти закономірності та динаміки психічного розвитку людини в онтогенезі, потенційні можливості людини в період від народження до глибокої старості.

Рекомендований для здобувачів вищої освіти спеціальності 053 «Психологія», викладачів і всіх, хто цікавиться проблемами вікової психології та геронтопсихології.

*Рекомендовано до друку
методичною радою Черкаського інституту
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України
(протокол від 10.03.2020, №9)*

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Загальні положення вікової психології	5
Лекція 1. Предмет, об'єкт, завдання та методи вікової психології як науки.....	5
Лекція 2. Історія становлення вікової психології як науки.....	14
Лекція 3. Психічний розвиток людини та його особливості.....	32
Лекція 4. Вікова періодизація психічного розвитку людини.....	51
Розділ 2. Психологія дитинства	60
Лекція 5. Психофізіологічний розвиток дитини у пренатальному періоді.....	60
Лекція 6. Психофізіологічний розвиток новонароджених і немовлят.....	74
Лекція 7. Психічний розвиток дитини раннього віку (1–3 роки).....	88
Лекція 8. Психічний розвиток дитини дошкільного віку (3–6 років).....	107
Лекція 9. Психічний розвиток дитини молодшого шкільного віку.....	123
Розділ 3. Психологія дорослішання та дорослості	136
Лекція 10. Психологічний розвиток підлітків.....	136
Лекція 11. Психологічний розвиток юнацтва.....	165
Лекція 12. Психологічні особливості раннього дорослого віку.....	180
Лекція 13. Психологічні особливості середнього дорослого віку.....	198
Лекція 14. Психологічні особливості пізнього дорослого віку.....	219
Розділ 4. Геронтопсихологія як наука	240
Лекція 15. Предмет та методи геронтопсихології. Історія становлення.....	240
Лекція 16. Загальна характеристика старіння та старості.....	257
Лекція 17. Особливості емоційної сфери людей похилого віку.....	272
Лекція 18. Медико-соціальне обслуговування людей похилого віку.....	289
Лекція 19. Психологічна допомога в пізньому дорослому віці.....	302
Психологічний глосарій	326
Персоналії	335
Література	339

ПЕРЕДМОВА

Вікова психологія та геронтопсихологія – це науки, що наразі привертають увагу як багатьох науковців різного спрямування, так і пересічних громадян, які цікавляться психологією та прагнуть покращити свої знання із цієї галузі знань та свою психологічну культуру загалом. Але, у першу чергу, дана книга зорієнтована на здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія».

Мета видання – допомогти здобувачам ефективно готуватися до занять, заліків та іспитів, отримати теоретичні знання з вікової психології та геронтопсихології.

Видання складається з 14 лекцій з вікової психології, які у свою чергу поділяються на 3 розділи: «Загальні положення вікової психології», «Психологія дитинства» та «Психологія дорослішання та дорослості» та 5 лекцій з геронтопсихології, які входять до четвертого розділу «Геронтопсихологія як наука».

У кінці посібника надається психологічний глосарій, який допоможе зрозуміти психологічні терміни, що застосовуються під час викладення теоретичного матеріалу.

Родзинкою даного курсу лекцій є перелік персоналій, що дасть можливість читачам коротко ознайомитися із вкладом ряду науковців у вікову психологію та геронтопсихологію.

Автори розуміють і добре усвідомлюють, що не досягнули вершини майстерності у компонуванні змісту курсу лекцій та його стилістичному оформленні, тому зорієнтовані на перспективи подальшого вдосконалення посібника.

Авторський колектив

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ГЛОСАРІЙ

Аа

Акмеологія (від грец. «акме» – вищий ступінь, вершина) – психологія людини, яка знаходиться в періоді її зрілості.

Акселерація – процес прискорення росту і фізіологічного розвитку дітей і підлітків порівняно з попередніми поколіннями, що проявляється в збільшенні їх ваги, розмірів тіла та в ранньому статевому дозріванні.

Активність особистості – умова і результат психічного розвитку індивіда, що виявляється в його діяльності.

Антропоморфізм – перенесення людських якостей на об'єкти навколишнього світу.

Бб

Безсмертя – життя у фізичній або духовній формі, що не припиняється невизначено (або як завгодно) довгий час.

Білінгвізм – одночасне оволодіння дитиною двома мовами.

Біологічний вік – відповідність стану організму та його функціональних систем певному моменту життя людини.

Біологічний фактор психічного розвитку – базові індивідні властивості людини, що виступають основою, вихідним чинником становлення особистості.

Благополучна/щаслива старість – особливо сприятлива форма старіння, що виражається в задоволеності своїм справжнім життям, своєю роллю в цьому житті.

Бластоциста (від грец. *blastos* – зародок і *kystis* – пухирець) – пухирець, заповнений водою.

Близькість – тип тісних позитивних емоційних стосунків особистості з іншою людиною, що приносить взаємне задоволення, сприяє формуванню ідентичності та збереженню індивідуальності.

Близнюковий метод – обстеження близнюкових пар з метою визначення ролі спадковості та середовища у розвитку ознак.

Бондінг – підтримуючий емоційно-тілесний контакт батьків з новонародженим, спрямований на подолання почуття самотності і незахищеності малюка внаслідок різкої зміни середовища його існування.

Вв

Важковиховуваність підлітка – явище несприймання чи опору підлітка виховному впливу дорослих, що має стійкий характер і потребує спеціальних корекційних психолого-педагогічних заходів.

Вік – період розвитку людини, що характеризується сукупністю специфічних закономірностей формування організму і особистості.

Вікова періодизація – спроба виокремити загальні закономірності, яким підпорядковується життєвий цикл людини.

Вікова психологія – це галузь психологічної науки, що вивчає питання розвитку психіки в онтогенезі, закономірності переходу від одного періоду психічного розвитку до іншого.

Віковий годинник – внутрішній часовий графік життя особистості, за яким вона визначає відповідність своїх життєвих подій ключовим соціальним подіям періоду дорослості.

Вікові новоутворення – психічні і соціальні зміни, які визначають свідомість і діяльність дітей певного віку.

Вікові особливості психічного розвитку – типові ознаки розвитку психіки в певному віковому періоді, що виступають нормативами для визначення темпів психічного розвитку індивіда.

Внутрішні етичні інстанції – засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку у відповідності до соціальних вимог.

Внутрішній план дій – спроможність молодшого школяра здійснювати попереднє, мислене планування подальших дій.

Внутрішня позиція школяра – сформоване загальне позитивне ставлення дитини шестирічного віку до шкільного навчання, її готовність до виконання вимог вчителя, визнання його авторитету.

Вторинна шлюбна адаптація – надмірне звикання членів подружжя один до одного, послаблення подружнього кохання і пригнічення неповторного характеру шлюбного союзу.

Гз

Генеративність (за Еріксоном) – прагнення дорослої людини психологічно увічнити себе шляхом здійснення довготривалого і значимого внеску в оточуючий світ.

Генетична психологія (від грец. «genesis» – походження) вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (упродовж біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Генотип – сукупність усіх генів організму; механізм передачі спадковості.

Геріатрія – галузь клінічної медицини, яка вивчає особливості діагностики, профілактики, лікування захворювань, догляду, медико-соціальної та психологічної реабілітації людей похилого віку.

Геронтогенез – завершальний етап людського життя, пізній дорослий вік.

Геронтологія – наука, що вивчає процеси старіння, його біологічні, медичні (геріатричні), соціальні, психологічні, гігієнічні та економічні аспекти.

Геронтопротектори – нешкідливі лікарські речовини, за допомогою яких можна запобігти виникненню явищ передчасного старіння або послабити виниклі в організмі вікові старечі зміни.

Геронтопсихологія (від грец. «gerontos» – старець) – розділ геронтології та вікової психології, що займається вивченням психіки людей похилого віку, вивчає психологічні аспекти старості й підготовки особистості до неї.

Геронтофобія – страх старості, старіння; нав'язливий страх, страх спілкування з людьми похилого віку.

Гетеросоціальність – вміння налагоджувати та підтримувати спілкування з людьми обох статей.

Гра – провідна діяльність дошкільнят, в якій вони виконують ролі дорослих, відтворюючи в уявних ситуаціях їх життя, працю та стосунки.

Дд

Депресія – це афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень і загальною пасивністю поведінки.

Дивергентне мислення – різновид мислення, який передбачає наявність багатьох однаково правильних і рівноправних відповідей на одне і теж питання.

Дискретність – розподіл онтогенезу людини на окремі вікові періоди зі специфікою психічного розвитку у кожному.

Дитинство – початковий етап онтогенезу (від народження до підліткового віку), який характеризується підсиленням розвитком, змінами і навчанням.

Дитяча шпитальність – відставання фізичного та психічного розвитку дитини, спричинене дефіцитом її позитивного спілкування зі значимими дорослими.

Диференційна психологія вивчає як психологічні відмінності конкретних індивідів, так і типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, етнічних, вікових груп.

Довгожителі – особи 90 років і старше чоловіка і жінки.

Довголіття – тривалість життя вище середнього терміну життя живої істоти (рослина, тварина, людина).

Довільність пізнавальної сфери – новоутворення молодшого школяра, що виявляється в здатності докладати вольових зусиль, свідомо регулювати роботу пізнавальних процесів та уваги.

Ее

Евтаназія – практика припинення (або скорочення) життя людини, яка страждає невиліковним захворюванням, відчуває нестерпні страждання, задоволення прохання без медичних показань в безболісної або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Егалітарний шлюб – тип шлюбу, в основу якого покладено принцип створення рівних умов для самореалізації кожного партнера, незалежно від його статі.

Ейджизм – негативне упереджене ставлення суспільства до людей похилого віку, їх знецінення, приниження та дискримінація.

Екзистенційний вакуум – кризовий стан, спричинений втратою особистістю основного життєвого мотиву, а саме сенсу життя.

Емансипація дитини раннього віку – прагнення до відокремлення від дорослого.

Емоційна децентрація – спроможність молодшого школяра відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняти емоційний стан іншої людини.

Ефект «зняття з п'єдесталу» – зменшення авторитетності батьків для підлітка, спричинене його критичним, оцінним ставленням до особистісних якостей і поведінки батьків.

Ефект «скидання масок» – більш глибоке пізнання молодятами один одного в звичних родинних умовах, що супроводжується побудовою реалістичного образу шлюбного партнера.

Ефект «спустілого гнізда» – почуття тотальної самотності та спустошеності, яке переживають батьки дорослих дітей, коли ті залишають батьківську домівку.

Жж

Життєвий шлях – історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві, розвитку людини як сучасника певної епохи і ровесника певного покоління (Б. Г. Ананьєв).

Зз

Зигота – запліднена яйцеклітина.

Змішані сім'ї – об'єднання двох родин з дітьми від попереднього шлюбу.

Зрілість – найтриваліший і найбільш значимий для більшості людей період життя (межі від 30–35 до 65 років і залежать від індивідуальності людини).

Зрілість психологічна – системна якість особистості, що відображає досягнення стану її повної функціональності, адаптивності та відповідальності.

Іі

Ідентичність (психосоціальна тотожність) – баланс, узгодженість між внутрішніми психічними якостями особистості та її соціальними ролями, діяльністю й поведінкою.

Індивідуалізація – процес формування специфічних, неповторних ознак та властивостей особистості, що визначають її індивідуальність.

Індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності – стійка своєрідна система набуття, накопичення, переробки та використання особистістю інформації.

Індивідуальні особливості психічного розвитку – специфічні для конкретного індивіда темпи та особливості розвитку його психіки.

Інфантилізм підлітка – надмірна дитячість внутрішніх психічних проявів (емоцій, поглядів, інтересів) і поведінки, що не відповідає хронологічному віку.

Кк

Кар'єра – рух і становище людини як суб'єкта праці в системі громадських, економічних і ділових відносин, зумовлені її особистісними можливостями, ресурсами та соціально-економічною ситуацією.

Комплекс позбавлення – позитивна емоційно-рухова реакція впізнавання та радості дитини при появі значимого дорослого.

Криза психічного розвитку – явище загострення психічних суперечностей, що супроводжується різкою і кардинальною перебудовою самосвідомості індивіда та його взаємин з навколишніми людьми.

Критицизм підлітковий – схильність підлітків скептично ставитись до пояснень дорослих, сумніватись у правильності їх доказів та шукати свої контраргументи.

Лл

Літній вік – чоловіки 60–74 років, жінки 55–74 років.

Мм

Метод вікової психології (міжвіковий проект) – це спосіб наукового вивчення змісту та механізмів психічного розвитку людини впродовж її онтогенезу.

Мнемічні прийоми – засоби організованого запам'ятовування та відтворення інформації.

Молекулярно-генетична теорія старіння – гіпотеза, згідно з якою причиною старіння є зміни генетичного апарату клітини, є однією з найбільш визнаних у сучасній геронтології.

Мудрість – експертна система знань людини, що є зорієнтованою на практичну сторону життя та забезпечує вироблення зважених суджень і прийняття поміркованих рішень.

Оо

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму від моменту зародження і до кінця життя (від грец. «ontos» – суще і «genesis» – розвиток).

Опанувальна поведінка – тип конструктивного реагування особистості на стресову ситуацію, що передбачає усвідомлення та позитивне розв'язання життєвих суперечностей та труднощів.

Особистісна стагнація – застій в особистісному розвитку людини, спричинений її зацикленістю на минулому та несприйманням подальших змін ідентичності.

Пп

Паліативна допомога – це підхід, що дозволяє поліпшити якість життя пацієнтів та їхніх сімей, які зіткнулися з проблемами смертельного захворювання, шляхом запобігання і поліпшення страждань завдяки ранньому виявленню, ретельній оцінці й лікуванню болю та інших фізичних симптомів, а також наданню психосоціальної і духовної підтримки.

Педагогічна психологія досліджує психологічні основи навчально-виховного процесу.

Педологія – наука про дітей, яка охоплює результати досліджень різних наукових дисциплін (психології, анатомії, фізіології й педагогіки), що вивчають розвиток людини.

Пенсійна зрілість – новоутворення психіки людини похилого віку, що виявляється в позитивному сприйманні перспективи виходу на пенсію, готовності до завершення професійного циклу.

Пенсійні неврози – стани, що виникають у вигляді реакції у відповідь на небажаний або примусовий вихід на пенсію або ж неприйнятні умови для пенсійного забезпечення.

Первинна шлюбна адаптація – процес пристосування членів подружжя до шлюбного життя, який полягає в поступовому взаємному узгодженні їх думок, почуттів, потреб і поведінки.

Перинатальне середовище – умови, в яких відбувається народження дитини.

Підліткова реакція емансипації – прагнення підлітка звільнитись від опіки, контролю дорослих і здобути автономність від старшого покоління.

Підліткова реакція опозиції – протиставлення цінностей та норм підлітка вимогам дорослих.

Підлітковий аутизм – занурення у світ уявних переживань з ослабленням контакту з дійсністю, відхід від реальності, відсутність прагнення до спілкування з людьми дорослими і однолітками.

Потреба у самоствердженні – спрямованість підлітка на пошуки, виявлення та реалізацію своєї індивідуальності, унікальності в системі соціальних зв'язків.

Початкова шкільна дезадаптація – уповільнене й ускладнене пристосування першокласника до умов шкільного навчання, здебільшого спричинене низьким рівнем шкільної зрілості дитини.

Почуття дорослості – центральне особистісне новоутворення підлітка, що виражається через суб'єктивне ставлення до себе як до дорослого, уявлення себе дорослою людиною.

Пренатальний період – період розвитку від зачаття до народження.

Природжені ознаки – нейропсихічні особливості, що формуються під час пренатального розвитку дитини та впродовж її народження.

Провідна діяльність – це діяльність, яка, виникаючи в рамках нової соціальної ситуації розвитку індивіда, забезпечує розв'язання психічних суперечностей і формування психічних новоутворень.

Професійна самооцінка – оцінка суб'єктом праці самого себе як фахівця, своїх професійних можливостей, якостей, досягнень і місця в професійному середовищі.

Професійна самосвідомість – комплекс уявлень людини про себе як професіонала, цілісний образ себе як фахівця, система ставлень до себе як професіонала.

Професійне «вигорання» – стійкий стан фізичного, емоційного та розумового виснаження суб'єкта праці, що супроводжується цинізмом та знеціненням професійних досягнень.

Професійне «плато» – зупинка у побудові кар'єри особистістю, стабільний період професійної діяльності зі збереженням досягнутих надбань.

Професійний цикл – система послідовних етапів професійного шляху суб'єкта праці від початку професійного самовизначення до завершення професійної діяльності.

Професійні деструкції – поступово накопичувані стійкі негативні зміни особистості суб'єкта праці та змісту і структури його діяльності.

Професіоналізація – процес оволодіння людиною певною професією, перехід в ряди професіоналів.

Професіоналізм – системна якість особистості, що виявляється як високий рівень оволодіння професійною діяльністю, внесення індивідуальних здобутків у професію, стимуляція в суспільстві інтересу до своєї праці.

Психічний розвиток – процес накопичення кількісних та якісних прогресивних змін психіки, що зумовлюють формування особистості.

Психічні новоутворення – прогресивні надбання психіки, що є узагальненим результатом психічного розвитку індивіда у певному віковому періоді.

Психологічна старість – момент в житті людини, коли він сам починає визнавати себе старим.

Психологічний вік – певний, якісно своєрідний ступінь онтогенетичного розвитку, обумовлений закономірностями формування організму, умовами життя, навчання і виховання, і що має конкретно-історичне походження.

Рр

Ревіталізація – новітній метод омолодження з використанням стовбурових клітин, що дозволяє не змінюючи старіючі і пошкоджені органи, без використання медикаментів і хірургічного втручання оновлювати і омолоджувати їх клітинний склад.

Ретардація – уповільнення темпів дорослішання підлітка.

Рефлекси новонародженого – рефлекси, якими володіє новонароджена дитина і більшість яких зникає на 2–4 місяці її життя.

Рефлексія – новоутворення психіки молодшого школяра, що виявляється у його здатності до самоаналізу розумової діяльності та поведінки.

Розвиток – процес необоротних, спрямованих і закономірних змін, що призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень психіки і поведінки людини; складний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в людині.

Сс

Самоактуалізація – прагнення людини в своєму розвитку найбільш повно виявляти та використовувати в діяльності свої здібності, можливості й якості.

Самовизначення – центральне особистісне новоутворення раннього юнацького віку, що виявляється як формування його представниками подальшого життєвого плану та способів його реалізації.

Самоконтроль – новоутворення молодшого шкільного віку, що виявляється як спроможність до свідомого управління дитиною власною психічною та поведінковою активністю.

Самореалізація – конструктивне виявлення та втілення людиною свого особистісного потенціалу, його розвиток та збагачення.

Сенситивний період – чутливий, оптимально сприятливий до розвитку певних психічних функцій відрізок становлення особистості.

Соціалізація – процес і результат засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду (знань, цінностей, соціальної компетентності), що дає йому змогу інтегруватися в суспільство.

Соціальна геронтологія – дисципліна, що вивчає вплив умов життя на процес старіння людини і способи попередження або усунення негативного впливу факторів навколишнього середовища.

Соціальна психологія – наука, що вивчає закономірності поведінки й діяльності людей, обумовлені фактом їх включення в соціальні групи.

Соціальна ситуація розвитку – особливе поєднання внутрішніх процесів і зовнішніх умов психічного розвитку індивіда, типове для представників певного вікового періоду.

Соціальна старість – синтез усіх видів старіння; відображає становище людини в суспільстві, систему прав і вимог, що пред'являються суспільством до людини на заключному етапі його життя, характер його взаємозв'язків з оточуючими.

Соціальне обслуговування населення – соціальна технологія, що дозволяє надати необхідну підтримку громадянам в умовах складної життєвої ситуації, тобто ситуації, що порушує життєдіяльність особи (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, відсутність визначеного місця проживання, конфлікти і жорстоке поводження в сім'ї, самотність і т. д.), яку він не може подолати самотійно.

Соціальний вік визначають з огляду на відповідність соціального становища людини існуючим у конкретному соціумі нормам.

Соціальний фактор психічного розвитку – сукупність зовнішніх суспільних умов, з якими індивід взаємодіє в ході становлення своєї особистості.

Спадковість розглядається як здатність живих організмів відтворювати свої родові ознаки.

Спостереження як метод психології виявляється у фіксації зовнішніх проявів психіки досліджуваних – висловів, міміки, жестів, дій і вчинків.

Старечий вік – чоловіки і жінки 75–90 років.

Старіння – вікові зміни, які закономірно виникають у процесі розвитку особини. Починаються задовго до старості і призводять до поступово наростаючого скорочення пристосувальних можливостей організму.

Старість – заключний період вікового розвитку, наступний після стадії зрілості і супроводжується в тій чи іншій мірі згасанням життєвих функцій.

Супідрядність мотивів – спроможність дошкільника підпорядковувати поведінку одному домінуючому мотиву над іншими, менш вагомими.

Тт

Теорія активності – старіння як «подовження боротьби за збереження середнього віку», як новий стиль життя, в якому особистість зберігає ті ж потреби і бажання і чинить опір будь-яким змінам, намірам виключити її з суспільства.

Теорія маргінальності – розглядає старість як стан девіантності (відхилення від норми).

Тератогени – фактори, що спричиняють відхилення пренатального розвитку дитини.

Уу

Умови психічного розвитку – специфічні особливості розвитку психіки конкретного індивіда, що мають варіативний та змінний характер.

Учіння – провідна діяльність молодших школярів, що виявляється в цілеспрямованому засвоєнні ними суспільного досвіду, і, відповідно, формуванні соціальної компетентності.

Фф

Фактори психічного розвитку – обов'язкові та незмінні чинники розвитку психіки, загальні для всіх індивідів.

Фізіологічна старість визначається станом здоров'я, сукупністю фізичних відхилень організму.

Хх

Хронологічний вік (абсолютний, календарний, паспортний) – тривалість існування індивіда з моменту його народження.

Чч

Час життя – інтервал від народження до смерті, тривалість, протяжність існування.

Шш

Шкільна зрілість дошкільняти – прийнятний рівень фізичного і психічного розвитку шестирічної дитини, що забезпечує її адекватне пристосування до умов шкільного навчання.

Юю

Юнацька (молодіжна) субкультура – особливий етикоестетичний пласт, який визначає стиль життя, мислення молодих людей і відрізняється своїми звичаями, нормами та цінностями від уподобань дорослих.

Юнацький максималізм – категоричне ставлення до дійсності, спричинене невідповідністю рівня домагань життєвому досвіду молодої людини, завищеність її життєвих ідеалів.

ПЕРСОНАЛІЇ

Аксаріна Ніна Михайлівна (1899–1979) – радянський психолог, педагог. Разом із М. М. Щеловановим розробила методику контролю за нервово-психічним розвитком дітей раннього віку, яка дозволила створити умови для боротьби із явищами шпитальності і зниженням дитячої смертності у виховних закладах.

Ананьєв Борис Герасимович (1907–1972) – радянський психолог, автор фундаментальних творів у галузі чуттєвого сприйняття, психології спілкування, педагогічної психології. Розробив систему людинознавства, в якій були інтегровані дані різних наук про людину.

Басов Михайло Якович (1892–1931) – радянський психолог. Один із засновників радянської психології, педології, педагогічної психології, психології особистості. Розробляв методи об'єктивного дослідження психічної діяльності. Автор і перший в радянській психології розробник різномірневої концепції розвитку суб'єкта в різних видах активної (творчої) діяльності і спілкування (в ігровій, навчальній, трудовій тощо).

Божович Лідія Іллівна (1908–1981) – радянський психолог, дослідниця розвитку дитячої особистості, учениця Л. Виготського. Входила до Харківської психологічної школи.

Бронфенбреннер Урі (1917–2005) – американський психолог, спеціаліст в області дитячої психології. Створив теорію екологічних систем, згідно якої «психологічна екологія» людини розглядається як сукупність таких підсистем як мікросистема сім'ї, мезосистема локального оточення і проживання, екосистема соціальних організацій і макросистема, що формується сукупністю культурних звичаїв, цінностей і традицій.

Бюлер Карл Людвіг (1879–1963) – німецький психолог та лінгвіст. Автор праць із психології мислення і мови, загального мовознавства. Розробив неоднозначну концепцію виділення трьох стадій психічного розвитку (інстинкт, дресура, інтелект).

Венгер Леонід Абрамович (1925–1992) – радянський психолог. Вивчав сприйняття від початку його розвитку у немовлячому віці до дорослого віку. Розробив першу радянську систему тестів для дошкільників. Розробив теорію формування пізнавальних здібностей (сенсорних та інтелектуальних).

Виготський Лев Семенович (1896–1934) – видатний радянський психолог, творець культурно-історичної концепції розвитку вищих психічних функцій.

Гальперін Петро Якович (1902–1988) – радянський психолог, діяч харківської психологічної школи, московської школи О. М. Леонтьєва, експериментатор. Автор теорії планомірно-поетапного формування розумових дій. Психічну діяльність, систему психічних процесів вважав діяльністю орієнтаційною, тобто спрямованою на дослідження середовища та обставин практичної діяльності і підпорядкованою цілям останньої. Формування способів психічної діяльності людини вважав соціальним процесом, стрижнем якого є практичне перетворення матеріальних об'єктів, що супроводжується спілкуванням.

Голл Гренвілл Стенлі (1844–1924) – американський психолог, педагог. Перший президент Американської психологічної асоціації. Цікавився педологією та еволюційною теорією. Вніс великий вклад у розвиток психологічної науки та прикладної психології.

Грехем Джеоф – англійський психотерапевт, автор ряду науково-популярних книг з психології. Вважав внутрішньоутробне життя плоду «раєм».

Гроф Станіслав (1931) – чеський та американський психолог і психіатр. Один із засновників психоделічної терапії, трансперсональної психології. Створив метод холотропного дихання. Ввів поняття систем конденсованого досвіду, в основі якого лежить уявлення про те, що не всі емоційні та психосоматичні захворювання обумовлені тільки особливостями післяродового розвитку індивіда.

Дальто Франсуаза (1908–1988) – французький психоаналітик, педіатр, одна із ключових фігур французького психоаналізу і дитячого психоаналізу. Ввела поняття «несвідомий образ тіла».

Ельконін Даниїл Борисович (1904–1984) – радянський психолог. Створив оригінальну концепцію періодизації психічного розвитку в онтогенезі, розробив психологічну теорію гри, досліджував формування особистості дитини.

Еріксон Ерік Гомбургер (1902–1994) – американський психолог і психотерапевт, представник еґо-психології.

Заззо Рене (1910 р.) – французький психолог, очільник паризької школи генетичної психології. Займається проблемами психічного розвитку дитини. Одним із основних його методів є порівняльне дослідження розвитку гомозиготних близнюків. На відміну від школи Е. Дюркгейма розглядає психічний розвиток дитини не як перехід від несоціального до соціального, а як послідовність різних форм соціальності. Згідно Заззо, спадковість і середовище змінні, дія яких зрештою залежить від ставлення особистості до тих, хто її оточує.

Запорожець Олександр Володимирович (1905–1981) – радянський психолог. Розробляв основи теорії діяльності в онтогенетичному аспекті. Досліджував процес формування емоцій і почуттів у дошкільників.

Захаров Олександр Іванович (1940–2008) – радянський російський психолог. Один із перших у вітчизняній психотерапії почав застосовувати прийоми психодрами і арттерапії для лікування неврозів у дітей.

Квінн Вірджинія Ніколс – американський психолог, великий досвід у сфері прикладної психології.

Келер Ельза (1879–1940) – австрійський педагог і психолог. Найзначніші наукові досягнення в області психології раннього дошкільного віку, сформулювала ідею про кризу 3-х років.

Кольберг Лоренц (1927–1987) – американський психолог, професор Гарвардського університету.

Костюк Григорій Силович (1899–1982 рр.) – український радянський психолог, директор науково-дослідного інституту психології УРСР (нині Інститут психології його імені Національної АПН України). Багато уваги приділяв проблемам вікової психології. Розглядав співвідношення біологічного та соціального в онтогенезі людської психіки, обґрунтував ідею,

що онтогенетичний розвиток людини є цілісним процесом, який виражається у морфологічній, фізіологічній, психічній, соціальній формах. Вважав, що навчання й виховання є визначальними чинниками, які зумовлюють розвиток психіки. Стверджував, що соціалізація дитини відбувається через її діяльність.

Левін Курт Цадек (1890–1947) – німецький і американський психолог. Один із найбільш різнобічних і схильних до новаторства фахівців в області соціальних наук в ХХ ст. Засновник психологічної теорії поля, яка становить собою метод аналізу життєвого простору як окремої людини, так і групи людей.

Леонтьєв Олексій Миколайович (1903–1973) – радянський психолог, який, спираючись на ідею культурно-історичної теорії, висунув і детально розробив загальнопсихологічну концепцію діяльності.

Лісіна Майя Іванівна (1929–1983) – радянський психолог. Розробила новий напрямок у дитячій психології, що орієнтується на вивчення немовлячого віку, у якому виділила мірофази розвитку дітей цього періоду, їхню провідну діяльність та основні новоутворення.

Лурія Олександр Романович (1902–1977) – радянський психолог, засновник напряму нейропсихології. Вагомий внесок зробив у генетичну та вікову психологію, застосовував близнюків метод для з'ясування генетичних та зовнішніх факторів розвитку. Розробив методи діагностики порушень та поновлення вищих психічних функцій на основі вивчення та корегування нейронних структур мозку. Сприяв розвитку всіх галузей та напрямів психології, включаючи методологію та теорію науки.

Маслоу Абрахам Гарольд (1908–1970) – американський психолог, один із засновників гуманістичної психології. Створив ієрархічну модель мотивації. Дав опис особливостей людей, що самоактуалізуються.

Мухіна Валерія Сергіївна (1935) – радянській і російський психолог, педагог і філософ, засновник і керівник наукової школи «феноменологія розвитку і буття особистості». Заклала основи принципово нового напрямку етнопсихології: вивчення етнічної самосвідомості через її структурні ланки. Автор концепції і практичних розробок для кабінету дитячого психолога. Створила стимульні ляльки для роботи з дітьми, які мають проблеми в усвідомленні емоційних проявів людей і саморефлексії тощо. Головний розробник А-тесту «Vi-Zi-Ec», що дозволяє діагностувати і проводити тренінги спеціалістів, які працюють в екстремальних умовах.

Піаже Жан (1896–1980) – швейцарський психолог, засновник Женевської школи генетичної психології та наукового напрямку – генетичної епістемології. Автор концепції стадійного розвитку психіки дитини.

Петровський Артур Володимирович (1924–2006) – радянський і російський психолог в галузі історії психології, соціальної психології та психології особистості. Сформулював оригінальну концепцію, що описує динаміку розвитку соціальних груп – теорію діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин. Розвиток особистості описував як процес входження в соціум, як постійну зміну різних спільнот, в які він входить і кожне з таких входжень є етапом на шляху його розвитку. Розкритикував принцип провідної діяльності як підстави для побудови вікової періодизації.

Реан Артур Олександрович (1957) – російський психолог, спеціаліст в області психології особистості. Займається педагогічною психологією, психологією асоціальної та делинквентної поведінки, психологією агресії, проблемами подолання негативних наслідків соціального сирітства, психологією соціалізації і соціальної зрілості особистості, психологією соціально адаптації особистості. Один із творців нового наукового напрямку – соціальної педагогічної психології.

Роджерс Карл Ренсом (1902–1987) – американський психолог, один із засновників гуманістичної психології. Розробив недирективну психотерапію.

Рубінштейн Сергій Леонідович (1889–1960) – радянський психолог і філософ, один із творців діяльнісного підходу в психології, філософії й педагогіці.

Савчин Мирослав Васильович (1950) – радянський український психолог. Автор оригінальної психологічної концепції відповідальності, буття особистості. Розробляє психологічну концепцію здоров'я людини.

Смирнов Анатолій Олександрович (1894–1980) – радянський психолог, спеціаліст у галузі психології пам'яті, а також загальної, вікової і педагогічної психології та історії психології.

Термен Льюїс Медісон (1877–1956) – американський психолог. Займався педагогічною психологією, тестологією та проблемами розвитку інтелекту дитини. Приділяв увагу психодіагностиці, психології статі і сімейних відносин. Розробив тест, що вимірює інтелект людини.

Толстих Олександр Валентинович (1953–1997) – російський психолог, спеціаліст в області психології особистості, дитячої, вікової і педагогічної психології, соціології освіти.

Фанті Сільвіо – швейцарський психоаналітик, психіатр, засновник мікропсихоаналізу. Вперше у 1953 р. запропонував збільшити тривалість щоденних сесій з 50 хвилин до 3 годин.

Фрідман Лев Мойсейович (1916–2005) – радянський російський психолог, педагог, математик, спеціаліст у сфері педагогічної та математичної психології.

Фройд Зігмунд (1856–1939) – австрійський психолог, психіатр і невропатолог, засновник психоаналізу.

Штерн Вільям (1871–1938) – німецький психолог, спеціаліст із генетичної, диференційної й загальної психології. Автор «теорії конвергенції» (двох факторів розвитку). Досліджував мовленевий і перцептивний розвиток дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учебник для студ. вузов. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология. – М.: Академ, проект, 2001. – 704 с.
3. Александрова М. Д. Проблемы социальной психологической геронтологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
5. Асмолов А. Г. Психология личности: Учебник. – М.: МГУ, 1990.
6. Байярд Р., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток. – М.: Просвещение, 1991. – 224 с.
7. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения. Т.2. – М.: Педагогика, 1979. – 399 с.
8. Божович Л. И. Избранные психологические труды / под ред. Д. И. Фельдштейна. – М., 1995. – 210 с.
9. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2009.
10. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Вопросы психологии. – 1976. – №6.
11. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – СПб.: Питер, 2001. – 208 с.
12. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. шк., 1976. – 269 с.
13. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднийчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
14. Выготский Л. С. Психология развития ребёнка. – М.: Эксмо, 2003. – 512 с.
15. Власова О. І. Педагогічна психологія. – К.: Либідь, 2005.
16. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо. – М.: Просвещение, 1984.
17. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М., 1979.
18. Выготский Л. С. Раннее детство. Кризис трех лет // Собрание сочинений: в 6-ти т. – Т.4. – М.: Наука, 1984.
19. Гальперин П. Я., Запорожец А. В., Карпова С. Н. Актуальные проблемы возрастной психологии. – М., 1978.
20. Гамезо М. В., Герасимова В. С., Горелова Г. Г, Орлова Л. М. Возрастная психология: личность от молодости до старости: Учеб. Пособие. – М.: Педагогическое общество России, Ноосфера, 1999. – 272 с.
21. Геронтопсихология: Уч. пос. / [Под. ред. Г. С. Никифорова] – Спб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 391 с.
22. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986.
23. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. – М: 1972. – 423 с.
24. Джекоби Р. Психиатрия позднего возраста. Т. 1. – К.: «Сфера», 2002. – 390 с.

25. Долинська Л. В. Геронтопсихологія: Практикум. Хрестоматія / Л. В. Долинська, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2012. – 240 с.
26. Дупленко Ю. К. Старение: очерки развития проблемы. – Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1985. – 192 с.
27. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – №4.
28. Эриксон Э. Жизненный цикл: Эпигенез идентичности // Райгородский Д. Я. Психология личности. Т.1. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ-М, 2006.
29. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Питер, 1996.
30. Заброцький М. М. Вікова психологія. – К.: МАУП, 1998.
31. Заброцький М. М. Вікова психологія: навч. посіб.: МАУП, 2002. – 104 с.
32. Запорожец А. В. Избранные психологические труды в 2-х томах. – М., 1986.
33. Кле М. Психология подростка: (психосексуальное развитие). – М.: Педагогика, 1991. – 172 с.
34. Кон И. С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.
35. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська освіта, 1989.
36. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2002.
37. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
38. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет). – М.: Университет Российской академии образования, 1997.
39. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. – М.: УРАО, 1999. – 176 с.
40. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
41. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: МГУ, 1981.
42. Лэмб М. Биология старения. – М.: Мир, 1980. – 206 с.
43. Люблінська Г. О. Дитяча психологія. – К.: Вища школа, 1974.
44. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. Возрастные кризисы детства. – М.: Эксмо, 2004. – 384 с.
45. Марцинковская Т. Д. История детской психологии: Учебник для студ. пед. вузов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 272 с.
46. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студентов вузов. – М.: Академия, 2003. – 456 с.
47. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития. – М., 2007. – 640 с.
48. Мухина В. С. Детская психология. – М., 1985.
49. Немов Р. С. Психология. Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 2 кн. – Кн. 2. – М.: Просвещение: Владос, 1994. – 496 с.
50. Немов Р. С. Психология: В 3 кн. – Кн. 2: Психология образования. – М.: Владос, 1999.

51. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Учебник. – М.: Пед. общество России, 2000. – 442 с.
52. Обухова Л. Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. – М., 1995.
53. Павелків Р. В. Вікова психологія. – К.: Кондор, 2015. – 469 с.
54. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: пер. с фр. – М.: Просвещение, 1969.
55. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: пер. с фр. и англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 528.
56. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2000. – 184 с.
57. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія. – Суми, 2007. – 330 с.
58. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
59. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.
60. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2003. – 992 с.
61. Психология старости и старения. Хрестоматия / [Составители О. В. Краснова, А. Г. Лидерс]. – М.: Академия, 2003. – 416 с.
62. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / Под ред. А. А. Реана. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 416 с.
63. Рабочая книга школьного психолога / под ред. Дубровиной И.В. – М.: Просвещение, 1991.
64. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. – М., 1994.
65. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – СПб.: Питер, 2001.
66. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
67. Сапогова Е. Е. Психология развития человека. – М.: Аспект-Пресс, 2001.
68. Сергеенкова О. П. Вікова психологія / О. П. Сергеенкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 376 с.
69. Сорокоумова Е. А. Возрастная психология. Краткий курс. – СПб.: Питер, 2006. – 208 с.
70. Старение: механизмы, патология, образ жизни / под ред. Д. Ф. Чеботарева, А. В. Фролькиса. – К.: Институт геронтологии, 1985. – 155 с.
71. Столяренко Л. Д. Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.
72. Столяренко Л. Д., Столяренко В. Е. Психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 448 с.
73. Ушакова І. М. Вікова психологія: курс лекцій. – Х.: НУЦЗУ, 2016. – 123 с.
74. Ушакова І. М. Геронтопсихологія: підручник. – Х.: НУЦЗУ, 2014. – 236 с.
75. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии. – М., 1995.

76. Фельдштейн Д. И. Особенности развития деятельности ребенка в онтогенезе // Вопросы психологии – 1981. – № 6.
77. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне: Волин. обереги, 2009. – 368 с.
78. Фридман Л. М., Кулагина И. Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991.
79. Хрестоматия по детской психологии / под ред. Г. В. Бурменской. – М., 1996.
80. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2002. – 608 с.
81. Шеффер Д. Дети и подростки: Психология развития. – СПб.: Питер, 2003.

Вікова психологія та геронтопсихологія: курс лекцій

Навчальне видання

КРИШТАЛЬ Микола Андрійович
СПРКІНА Оксана Олексіївна
ФОМИЧ Микола Володимирович

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ТА ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ

Курс лекцій

Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля Національного університету
цивільного захисту України,
18034, Україна, м. Черкаси, вул. Онопрієнка, 8.